

ULUSLARARASI
13. YÜZYILDA FELSEFE
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

Editörler

Doç. Dr. Murat Demirkol

Ar. Gör. M. Enes Kala

Esîrüddin El-Ebherî'nin Mantık Tarihindeki Yeri

Kamil Kömürcü¹

Giriş

XIII. Yüzyıl, İslam düşüncesi için önemli bir zaman dilimidir. Bu dönemde birçok dikkat çekici sima düşünce ve tarih sahnesine çıkmıştır. Söz konusu isimlerden biri Esîrüddin el-Ebherî'dir. O, XIII. yüzyılda yaşamış mantık, felsefe, matematik ve astronomi gibi birçok ilim dalında yetkin eserler vermiştir. Ebherî daha çok mantıkçı olarak tanınmıştır. Bunun sebebi, İslam dünyasının hemen her köşesinde şöhret bulmuş olan *İsagoci* isimli risalesinin bir mantık kitabı olmasıdır. Ancak onun mantık ve felsefeye dair *Hidâyetü'l-Hikme*, *Keşfü'l-Hakâik* ve *Tenzîlü'l-Efkeâr* gibi başka eserleri de vardır.

İslam ilim dünyasında meşhur bir isim olmasına karşın, kaynaklarda Ebherî'nin hayatı hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Tam adı, Esîrüddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî el-Ebherîdir. Bazı kaynaklara göre aslen Semerkantlıdır; ancak Musul'da dünyaya gelmiştir.² Kesin olmamakla birlikte miladi 1200 yılında doğmuş olduğu kabul edilmektedir.³

Ebherî'nin ailesi hakkında şimdiye kadar hiçbir bilgiye ulaşılmış değildir. *Ebberî* nisbesinin bir kabileye mi yoksa beldeye mi ait olduğu konusunda da farklı fikirler vardır. Bu nisbenin kabileye ait olduğunu ifade edenler⁴ yanında söz konusu adlandırmanın düşünürün doğduğu beldenin ismi olduğunu iddia edenler de olmuştur.⁵ Bir belde ismi olarak alındığında; kaynaklarda *Ebber* (al-Abhar) eski bir İran şehri olarak geçmektedir.⁶ *Ebberî* nisbesinin galat-ı meşhur, yani şöhret bulmuş yanlış bir kullanım olduğunu, mantıkçının asil nisbesinin *Ebberî* olması gerektiğini ileri sürenler de vardır.⁷ Eldeki bilgileri değerlendirdiğimizde, *Ebberî* nisbesinin kabileye ait olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü mantıkçı, mevcut sınırlı bilgilere göre İran'da değil, Irak coğrafyasında doğmuş, Musul'da ilim tahsil etmiş, Erbil'de ve başka kuzey Irak şehirlerinde bulunmuştur. Büyük ihtimalle daha sonra da Anadolu'ya yerleşmiştir. Çünkü kendisi gibi astronomi ve matematikle uğraşmakla birlikte tıp ve fıkıh alanında ün yapmış olan torunu Emînüddin el-Ebherî'nin (ö.733/1333) Sivas'ta doğmuş olması sebebiyle bazı yerlerde 'Sivâsî' nisbesiyle anılması, Ebherî'nin Anadolu'ya yerleşmiş olduğunun işareti sayılabilir.⁸

¹ Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Mantık Ana Bilim Dalı) Öğretim Üyesi

² Bingöl, Abdülkuddüs, "Ebherî" md. *DİA*, X, İst. 1994, s. 75.

³ Brockelmann, Carl, "Ebherî" md. *İA (MEB)*, IV, İst. 1948, s. 5; Kayacık, Ahmet, *Ebberî'nin İsagoci'sinin İlk Şerhleri*, Basılmamış doktora tezi, Kayseri, 1996, s. 1.

⁴ Bkz. Mehmet Fevzi Edirnevî, *Seyfu'l-Ğullâb Şerb-u Muğni'r-Tullab*, Dersaadet Matbaası, İst. 1306. s. 10; Ömer Feyzi Tokadî, *Dürrü'n-Nâcî ala Metni İsagoci*, Dersaadet Matbaası, İst. 1312, s. 9.

⁵ Mehmet Fevzi Kureyşizade, *Fethu'r-Râcî fi-Şerb-i İsagoci*, trhsz, yrsz, s. 2.

⁶ Bkz. Brockelmann, "Ebherî" md. *age*, IV. s. 5.

⁷ Bkz. Muhammed Rüşdî Karaağacı, *Tuhfetü'r-Rüşdî (İsagoci Şerhi)*, İst. 1252, Dârû'l-Âmire, s. 12; Tokadî, *age*, s. 9; Edirnevî, *age*, s. 10.

⁸ İzgi, Cevat, "Eminüddin Ebherî" md. *DİA*, X, İst. 1994, s. 75

Ebherî, Musul, Horasan, Bağdat, Erbil gibi dönemin önemli ilim merkezlerinde ilim tahsil etmiştir. 1227-28 yıllarında Musul'dan Erbil'e gitmiş orada zamanının meşhur ilim adamlarından Kemaleddin İbn Yunus'un (ö.1242) öğrenciliğini yapmıştır.⁹ Dönemin önde gelen düşünürlerinden Fahreddin er-Râzî (ö.1209) de Ebherî'nin hocaları arasındadır.¹⁰ Öyle ki, Razi'den sonra görüşlerinin ilim çevrelerine yayılıp kabul görmesinde ve sonraki çağlara aktarılmasında Ebherî'nin de payı vardır.¹¹

Ebherî, birçok talebe yetiştirmiştir. Bunlar içerisinde en meşhur olanları Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvîni el- Kâtîbî (ö.1277), İbn Hallikan (ö.1282) ve Muhammed el-İsfehânî'dir.¹²

Felsefe, mantık, astronomi ve matematik alanında çok sayıda eser vermiş olan Ebherî, Musul hükümdarının sarayında himaye görmüş, 1228'de Musul'dan Erbil'e geçerek oraya yerleşmiştir. Ayrıca Anadolu'ya da seyahatler yapmış, burada ilim adamlarına büyük değer veren Türk beylerinin saraylarında ağırlanmış, felsefe ve müspet ilimler alanında dersler vermiş, ilim ve kültürün gelişmesine katkıda bulunmuştur.¹³

Ebherî'nin ölümüyle ilgili kaynaklarda; (661/ 1263) ve (663/ 1265) gibi tarihler zikredilmektedir.¹⁴

Ebherî, özellikle mantık konularında Aristoteles'e dayanan İslam düşünce ekollerinden biri olan Meşşâî geleneğinin XIII. yüzyıldaki en başarılı temsilcilerinden biridir.¹⁵ Ebherî'nin eserleri incelendiğinde, onun kitaplarını kaleme alırken Meşşâî geleneğinin en önemli isimlerinden biri olan İbn Sina'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* ve *en-Necât* isimli eserlerindeki planı örnek almış olduğu görülecektir. Çünkü Ebherî, felsefe meselelerini ele aldığı çoğu eserinde, İbn Sina'nın yaptığı gibi; mantık, metafizik (ilahiyat) ve fizik konularına yer verir. Bunun yanında yalnızca mantık meselelerine hasredilmiş eserleri de vardır. Ebherî'nin kitapları bir iki istisna dışında henüz yazmalar halinde olup araştırmacıların ilgisini beklemektedir.¹⁶

Çalışmamızın bu noktasında bir varsayım olarak Ebherî'nin düşünce ve özellikle de mantık tarihinde önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu iddiayı desteklemek için Ebherî'nin yapmış olduğu ilmi faaliyetleri ve sahip ol-

⁹ Esirüddin el-Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik fi-Tabriri'd-De'âik*, (İnceleme kısmı), (Edisyon Kritik ve İnceleme H. Sarioğlu), Çantay yay, İst. 1998, s. 10.

¹⁰ Ahmet Fuat Ehvânî, *İsagoci li Furfiryus el-Sûri Nakl Ebi Osman el-Dimeşkî*, (İbnu'l-İbrî, *Târibu Muhtasari'd-düvel* 'den naklen), Dâr-u İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1952, s. 49; Sarioğlu, Hüseyin, "Ünlü Türk Mantıkçısı Ebherî ve Mantık Kuralları Risalesi", *İlmi Araştırmalar D.* İst, 2001, s. 152.

¹¹ Yavuz, Y. Şevki, "Fahreddin er-Râzî" md, *DİA*, XII, İst. 1994, s. 89.

¹² Ebherî, *age*, (İnceleme kısmı), s. 11.

¹³ Brockelmann, *agmd*, s. 5; Bingöl, *agmd*, s. 75.

¹⁴ Bingöl, *agmd*, s.75; Brockelmann, *agmd*, s. 5.

¹⁵ Atademir, H. Ragıp, "Porphyrios ve Ebherî'nin İsagoci'leri", *DTCFD*, VI/5, Ank. 1948, s. 464.

¹⁶ Ebherî'nin eserleri ve bunlar üzerine yapılan çalışmalarla ilgili bkz. Kömürcü, Kamil, *Klasik Mantıkta Kıyas Teorisi [Ebherî Örneği]*, Yayınevi yay. Ank. 2010.

duğu özellikleri dayanak noktası olarak alabiliriz. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir.

1. Ebherî'nin mantık vurgusu.
2. Ebherî'nin *İsagocî*'yi yazmış olması.
3. Meşşâî mantık anlayışının sonraki döneme aktarılmasında Ebherî'nin katkısı.
4. Ebherî'nin Anadolu'da mantık ve felsefenin yayılmasında Ebherî'nin rolü.
5. Ebherî'nin diğer düşünürlerle kurduğu etkileşim.

Sayılan bu etkenler üzerinde detaylı olarak durmak gerekir.

1. Ebherî'nin Mantık Vurgusu

Kurallarına uyulduğunda zihni hataya düşmekten alıkoyma amacı güden mantık ilmi bu özelliği sebebiyle ilme giriş ya da ilmin aleti olarak nitelendirilmiştir. Ebherî, mantığı bir araç olarak gördüğu kadar, birçok eserini mantık, fizik ve metafizik şeklinde telif edip ona "el-ilmu'l evvel" yani birinci ilim payesini vererek mantığı kendi şahsına münhasır bir ilim olarak kabul etmiştir. Böyle yapmakla onu düşüncesinin başına yerleştirmiştir. Düşünürün, mantığı bu şekilde konumlandırmasının özel bir sebebi olduğu söylenebilir. Çünkü ona göre insanların içine düştükleri önemli hataların en temel nedeni mantık ilkelerine riayet etmemekten kaynaklanmaktadır. Bu durumu o, *Keşfu'l-Hakaik*'in mukaddimesinde açık bir dille şu şekilde ifade etmiştir:

"İnsanların ellerindeki mevcut felsefe kitapları üzerine düşündüm; onların içeriklerini baştan sona dikkatlice inceledim ve onların yöntemleri ve temelleri hakkında kesin bir kanaate ulaştım. Özellikle 'fizik' ve 'metafizik' ilmine dair zikredilen delillerin bozuk, şüphelerle dolu ve sağlam olmaktan uzak olduklarını gördüm. Musannifleri bu kitaplarda, mantık kurallarından çoğunu hatalı ve bozuk bir biçimde sergilemişlerdi. Öyle ki, sonuç vermesi mümkün olmayan delillerden sonuç çıkarmaya ve zorunlu olmayan bazı önermeleri zorunlu saymaya varan hatalar yapmışlardı. İşte bu yüzden, önceki hikmet ehlerinden muteber olanların sözlerini özetleyen bir kitap yazmak istedim. Ve bu kitapta onların yanlışlarını açıkladım; hakkı batıldan, yanlışı doğrudan ayırdım."¹⁷

Ebherî'nin mantığa bu rolü biçmesine ve onu özellikle vurgulamasına fizik ve metafizik konulardaki yanlış çıkarımların sebep olduğu anlaşılıyor. Buradan hareketle diyebiliriz ki o adeta kendi zamanındaki hatalı düşünme biçimlerini ortadan kaldırmanın mantık kurallarına uymakla mümkün olduğunu göstermek istemiş belki de bu yüzden felsefeye dair yazmış olduğu hiçbir eserde mantığı ihmal etmeden onu kitaplarının başına yerleştirmiştir. Bu tavrıyla Ebherî, kendisinden önce, Gazâlî'nin (ö. 1111) farklı bir amaçla, yani İslam dünyasında mantığı bir ilim olarak kabul ettirmek için "mantık bilmeyenin ilmine itibar edilmez" yaklaşımını adeta, "eserinin başında mantığa yer vermeyen ve yazdığı her şeyi mantık kurallarına uygun olarak kaleme almayan kimsenin eserine ya da ilmine

¹⁷ Ebherî, *age*, s. 3-4.

itibar edilmez” şeklinde yeniden gündeme getirmiştir. Ancak ne kadar ilginçtir ki onun *Hidâyetü'l-Hikme* eserine şerh yazanlar dahi çoğunlukla eserin mantık kısmını atlamışlar yani şerhlerinde mantığa yer vermemişlerdir.

Böyle büyük değer atfettiği mantığın Ebherî tarafından nasıl ele alındığı üzerinde durmak gerekir.

Ebherî, bu ilmin, tanımını ve mahiyetini, klasik mantıkta yaygın olan tasavvur ve tasdik ayırımından hareketle yapmıştır. Ona göre tasavvur, şeyin zihindeki sureti, tasdik ise şey üzerine verilen olumlu ya da olumsuz hükümdür. Şeyin zihindeki sureti ve bunun üzerine bir hüküm vermede akıl yanlış düşebilir. Bu süreçte akli yanlış düşmekten koruyacak bir ilim gereklidir. İşte bu ilim mantıktır ve o, akıl yürütme esnasında kendisine uyulduğunda zihni hataya düşmekten alıkoyar.¹⁸ Öyle anlaşılmaktadır ki mantık Ebherî için kendisi bakımından ilim, diğer ilimler için de alettir. En özlü ifadesiyle mantık, alet ilmidir.

Ebherî'ye göre mantık ne tamamıyla doğuştan ne de tamamıyla sonradan kazanılmıştır. Bir kısmı doğuştan; bir kısmı da sonradan kazanılmıştır. Bununla bağlantılı olarak Ebherî, kimsenin mantık öğrenmekten müstağni olamayacağı sonucuna varmıştır. Çünkü ister normal, ister üstün bir zekâyâ sahip olsun herkesin akıl yürütme esnasında hataya düşme ihtimali vardır.¹⁹

Ebherî'ye göre mantığın konusu tasavvurlar ve tasdiklerdir. Çoğu mantıkçı gibi Ebherî de mantığın konusunun tümel, tikel, arazî, zati gibi tasavvurlara ait konular; önerme, döndürme ve çelişki gibi tasdikata ait meseleler olduğunu ifade etmiştir. Böylece mantığın konusu, İsağûci ya da beş tümel, önermeler, kıyas, burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalata olmak üzere sekiz bölümden ibaret olmuş olur. Ebherî, kategorilere mantık bahisleri içerisinde yer vermemiştir. Mantığın amacı daha önce de zikredildiği gibi zihni hataya düşmekten korumaktır. Ayrıca klasik mantıkta ulaşılmak istenen asıl gaye olan kıyas mantığın asıl amacıdır.²⁰

Ebherî'ye göre mantığın tasavvurat kısmında amaç tanıma ulaşmaktır. Çünkü bir şeyin mahiyetini o şeyin tanımı verir. Mantığın ikinci bölümünü oluşturan tasdikatin asıl amacı ise kesin ispata ulaşmaktır. Kesin ispata akıl yürütme yoluyla ulaşılır. Akıl yürütmenin üç çeşidi vardır. Bunlar, tündengelim, tümevarım ve analogidir. Bu üç akıl yürütme biçimi içinde kesin sonuç veren akıl yürütme şekli birincisidir. Bunun da en mükemmel şekli kıyastır. Ebherî'ye göre kıyas, “doğru oldukları kabul edildiğinde kendi özleri gereği başka bir önermeyi gerekli kılan önermelerden oluşan bir sözdür.”²¹

Kıyasın uygulama yeri beş sanattır. Burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalata (safсата) olarak sıralanan beş sanat, onları meydana getiren öncüllerden hareketle ele alınır ve bunlara da tasdik türleri denir.

¹⁸ Ebherî, *age*, s. 10; *Tenzîlü'l-Efkar Fi-Ta'dili'l-Esrâr*, Süleymaniye Ktp. Reisü'l-Küttap Mustafa Efendi Bl. Nr. 569, v. 2a; *Telbîsü'l-Hakâik*, Süleymaniye Ktp. Köprülü Bl. Nr.1618, B.n. v. 44b.

¹⁹ Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 10-11; *Tenzîlü'l-Efkar*, v. 2a.

²⁰ Ebherî, *Tenzîlü'l-Efkar*, v. 3a; *Keşfü'l-Hakâik*, s. 11-12.

²¹ Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s.121; *Tenzîlü'l-Efkar*, v. 27b.

Beş sanatın birincisi, kesin bilginin ölçüsü olması sebebiyle mantığın asıl amacı olan burhandır. Ebherî'ye göre burhan, kesin öncüllerden oluşmuş, kesin bilgi ifade eden kıyastır. Cedel, meşhur ve müsellemler öncüllerden oluşan kıyastır. ve amacı hasmı susturmak ve kesin bilgiyi idrak etmeye gücü yetmeyenlere yardımcı olmaktır. Hitabet, makbul ve maznun öncüllerden oluşan kıyastır ve ondan maksat, dinleyicileri ilahi emirlere ve ahlaki davranışlara yönlendirmektir. Bir kıyas çeşidi olarak kabul edilen şiir de Ebherî tarafından onu meydana getiren öncüller temelinde incelenmiştir. Ebherî'ye göre şiir, hayale dayalı öncüllerden meydana gelmiş bir sanattır. Bu sanatın amacı, ruhta sevinç ve üzüntü uyandırarak ona etkide bulunmaktır. Muğalata, Ebherî'nin en ayrıntılı olarak işlediği konulardan biridir. Ona göre muğalata, doğruya benzeyen ancak yanlış olan, meşhur ya da vehme dayalı yanlış öncüllerden oluşan kıyastır ve bu sanatı öğrenmenin amacı ve faydası, hatalı bir çıkarımla karşılaşıldığında onun farkına varıp ondan emin olmaktır.²²

Ebherî'nin mantığa ilişkin görüşleri genel hatlarıyla böyledir. Onun, Meşşâî mantık anlayışını benimsemiş olduğu söylenebilir. Bunu, gerek onun mantığı tasavvur ve tasdik olarak ikiye ayırarak ele almasından ve ispatın içeriğinden çok formuna önem vermesinden, gerekse Meşşâî felsefenin en önemli temsilcileri olan Fârâbî ve İbn Sînâ'ya yaptığı atıflardan anlıyoruz. Küçük ayrıntılar istisna edilecek olursa Ebherî'nin mantığa ilişkin ortaya koyduğu yaklaşım, Meşşâî mantıkçıların söylediklerinden ne fazladır ne de eksik. Onun mantık çalışmalarının bütünü, mezkûr metoda ilişkin görüşlerin bazen özet bazen de ayrıntılı bir biçimde ortaya konmasından ibarettir.

2. Ebherî'nin *İsagoci*'yi²³ Yazmış Olması

Mantık tarihinde *İsagoci* adeta Ebherî'nin adıyla özdeşleşmiş, hatta kimi zaman onun adının önüne geçmiş bir risaledir. Bu kitap kendisinden önce ve sonra aynı isimde ve tarzda birçok çalışma yapılmış olmasına karşılık sahip olduğu şöhret ve kendisine has ayrıcalıklı konumu hiçbir zaman yitirmemiş olan nadir eserlerdendir. Söz konusu kitap, Ebherî'nin, genelde düşünce tarihinde ve özelden mantık tarihinde kendisine bir yer edinmesindeki en önemli faktörlerden biri olmuştur denilebilir. Dolayısıyla *İsagoci* üzerinde de durmak gerekiyor.

İlk olarak kitabın adının nereden geldiğini ve hangi anlama sahip olduğunu açıklayalım. Kelime olarak "İsagoci", Yunanca bir isimdir ve 'giriş, mukaddime' anlamına gelir.²⁴ Yeni Platoncu düşünürlerden Porphyrius'un (232-304)²⁵ beş tümel kavramı incelediği eserinin adıdır. Porphyrius bu kitabı, beş tümel konu-

²² Bkz. Kömürcü, Kamil, *Esîrüdîndin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*, Yayınevi yay, Ank. 2010, s. 270-271.

²³ Ebherî'nin bu kitabının ismi, Türkçe'de, *İsagoci*, *İsagoji*, *İsâgûcî* gibi farklı farklı yazılmakta ve telaffuz edilmektedir. Bu isimlerin hepsi ile aynı kitap kast edilir. Biz burada yazıma ve dile kolay geldiği için *İsagoci*'yi tercih ettik. Söz konusu kitabın Yunanca orijinal ismi *Eisagoge*'dir.

²⁴ Porphyrius, *İsagoge*, (Çev. B. Çotuksöken), Remzi Kitabevi, (Jean Tricot'un Tanıtma Yazıtı), İstanbul, 1986 s. 22; Aynı eserin eki, Atademir, H. Ragıp, "Porphyrius'un *İsagoji*'si ve Birkaç Söz", (2) numaralı dipnot, s. 72-73.

²⁵ Porphyrius ile ilgili bkz. Zeller, Eduard, *Grek Felsefesi Tarihi*, (Çev. A. Aydoğan), İz yay. İstanbul, 2001, s. 347-348; Porphyrius, *age*, (Jean Tricot'un Tanıtma Yazıtı), s. 21.

sunu derli toplu ortaya koymak amacıyla Aristoteles'in *Kategoriler* isimli eserine bir giriş olarak yazmıştır.²⁶

Bazı kaynaklara göre Arapça tercümesini İbn Mukaffa doğrudan doğruya Yunancadan yapmıştır; kimilerine göre ise bu çeviriyi Eyyüp b. El-Kasım el-Rakki bir Süryani tercümeden yapmıştır. Porphyrius'un eserinin Arapça tercümeleri, şerhleri ve özetleri ilk zamandan itibaren birbirini takip etmiştir.²⁷ Yaygın kabule göre *İsagoci*, Müslüman mantıkçılar tarafından ilk devirlerde mantığa giriş, yani '*el-medhal*' olarak anlaşılmış ve böyle tercüme edilmiştir.

Bir yaklaşıma göre Arapça 'medhal' kelimesi, Yunanca asıllı 'isagoci' kelimesine baskın çıkmış ve uzun süre onun yerine geçmiştir. Ancak daha sonra başka bir isim altında tekrar açığa çıkmıştır. Miladi XIII. asırda Müslüman yazarlarından birisi onu mantıktaki kısa eseri için isim olarak seçmiş ve günümüze kadar onun öğrenilmesini sağlamıştır. Adı geçen bu eser Esîrüddin el-Ebherî'nin *İsagûci fi'l-Mantık* adlı kitabıdır. O, risalesine bu ismi, Porphyrius ve kitabından hoşlanarak ve etkilenerek vermiştir.²⁸ Başka bir izaha göre 'medhal' ismini kullanmakla beraber Fârâbî ve İbni Sinâ'nın yaptığı gibi *İsagoci* ismini olduğu gibi kullananlar da olmuştur. Ebherî de kitabını *İsagoci* diye isimlendirmiş ve bu isimle şöhret bulmuştur. İslam dünyasında *İsagoci* denince Ebherî'nin bu kitabı akla gelir.

İsagoci teriminin anlamı üzerine birtakım farklı açıklamalar yapılmıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre *İsagoci* kelimesi dört anlamda kullanılmış olabilir. Bunlar: 1- Beş tùmeldir: Cins, tür, ayırım, hassa ve ilinti. 2- 'el-Medhal,' yani mantığa giriştir. 3- Bu kitabı ortaya çıkaran ve düzenleyen filozofun ismidir. 4- İlim öğrenen bir öğrencinin ismidir ki, hocasının ona her meselede, 'Ey *İsagoci*, durum şundan şundan ibarettir,' diyerek seslenmesinden mülhemdir.²⁹ Bazı *İsagoci* şarihleri bu öğrencinin Aristoteles'in oğlu olduğunu iddia etmişlerdir.³⁰

Bu ismin Aristoteles'in adı olduğunu ileri sürenler yanında garip açıklamalar yapmış olanlar da vardır. En ilginç açıklama biçimi şu olsa gerektir: *İsagoci* üç kelimededen oluşur: *İsa*: sen; *eğir*: ben; *ekî (îcî)*: burada, anlamına gelir. Bunların toplu manası; 'otur, sen ve ben burada beş tùmelden bahsedelim'dir. *İsagoci*'ye bundan daha garip anlamlar verenler de olmuştur. Mesela Şeyh Aliş isminde bir sarih, 'yaygın olan anlayışa göre *İsagoci*, beş yapraklı bir güldür; güzellik olarak (böyle bir güle) benzediği için bu şekilde isimlendirilmiştir,' demiştir.³¹

Çeşitli zamanlarda farklı kimseler tarafından, Ebherî'nin *İsagoci*'sinin orijinalitesine ilişkin bir takım değerlendirmeler yapılmıştır. Mesela, bu eserin, Porphyrios'un *İsagoci*'sinin bir muhtasarı, yorumu, kopyası ve adaptasyonu oldu-

²⁶ Porphyrios, *age*, s. 31.

²⁷ Moh Ben Cheneb, *agmd*, s. 1066.

²⁸ Mehran'dan aktaran Kayacık, *age*, s. 4-5.

²⁹ Bkz. Ehvânî, *age*, s. 50-51; benzer bir izah için bkz. Mehmet Fevzi Kureyşizâde, *a.g.e.*, s. 5.

³⁰ Esîrüddin el-Ebherî, *İsagûci*, (metin-çeviri-inceleme: H. Sarıoğlu; hazırlayanın yazdığı giriş), İz yay, İst. 1998, s. 39.

³¹ Ehvânî, *age*, s. 51; benzer bir izah için bkz. Tokadî, *age*, s. 23-24.

ğu ve İbn Sînâ'nın mantık eserlerinin taklidi olduğu ileri sürülmüştür.³² Bu eserle ilgili olumlu ya da olumsuz değerlendirmeleri incelemek, Ebherî ve onun eserinin mantık tarihindeki yerini tespit etmek bakımından oldukça önemlidir.

Porphyrios'un *İsagoci*'sinin, Aristoteles'in *Kategoriler* kitabına bir giriş olarak yazıldığını³³ ve J. Tricot'un da dikkat çektiği³⁴ gibi bu yapıtın konusunun yalnızca beş tümeli incelemekten ibaret olduğunu belirtmek gerekir. Ebherî'nin *İsagoci*'si münderecat ve tertip yönünden bu eserle hiçbir özdeşlik ve benzerlik arz etmez."³⁵ Çünkü Ebherî'nin eseri sadece beş tümelden ibaret olmayıp, mantığın bütün bölümlerini içine alır.

Ebherî'nin *İsagoci*'sinin İbn Sînâ'nın *Uyunu'l-Hikme*'deki "İsagoci" bölümünün de kopyası olmadığı görülür. Mesela beş tümelin söz konusu edildiği yerlerde Ebherî bunları Furfiryus'un (Porphyrios) tertibine uygun olarak cins, tür, fasıl, hassa ve araz diye sıralarken İbn Sina, cins, fasıl, tür, hassa ve araz şeklinde sıralar."³⁶

Ebherî'nin eserlerini kaleme alırken İbn Sina'nın kitaplarındaki planı büyük ölçüde kendisine örnek aldığı görülür. Ancak onun *İsagoci*'sinin ya da diğer eserlerinin İbn Sina'nın kitaplarının bir kısaltması veya kopyası olduğunu söylemek, doğrusu pek de yerinde bir tespit gibi görünmemektedir.

Dikkatlice incelendiğinde görüleceği üzere Ebherî'nin *İsagoci*'si iddia edildiği gibi ne Porphyrios'un *İsagoci*'sinin bir kopyası, birtakım benzerlikler olsa da ne de İbn Sina'nın *Uyunu'l-Hikme*'sinin 'İsagoci' bölümünün bir kopyasıdır. Bu eser kendisinden önceki mantık anlayışının devamı niteliğinde yazılmış telif bir eserdir. Kopyalama, adaptasyon ya da başka birinin eserinin kısaltması değildir.

Ebherî'nin *İsagoci*'si mantığın bütün konularını içine alan, gereği kadar kısa bir eserdir. Mantıkçılar nazarında en fazla rağbet kazanan mantık kitaplarından biridir. Anadolu Selçuklularının son döneminden, yani miladi 1200'lü yılların sonundan Osmanlı'nın bütünü de dâhil olmak üzere günümüze kadar, yani yedi asrı aşkındır Müslüman ilim adamlarının mantık anlayışı üzerinde etkili olmuştur ve etkili olmaya devam etmektedir. Halen bazı eğitim kurumundan ders kitabı olarak okutulması bunun delili olarak sayılabilir.

Ebherî'nin *İsagoci*'si gerek İslam dünyasında gerekse de Batı'da büyük ilgi uyandırmış, üzerine pek çok şerh ve haşiye yazılmıştır.³⁷ İslam düşünce tarihinde üzerine en çok şerh ve haşiye yazılan eserlerden biridir. Bunun sebebi eserin, ilme giriş babında mantığın bütün konularını içerecek şekilde oldukça basit, basit olduğu kadar da öğretici bir üslupla yazılmış olmasıdır. Eserin, başlangıç aşamasındaki kimseler için öğretim amaçlı yazılmış olduğunu müellifin şu ifade-

³² Bu iddialar için bkz. Corbin, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, (çev. A. Arslan) İletişim yay. C.II, İstanbul, 2002, s. 41; Brockelmann, agmd, s. 5; İbrahim Medkour'dan aktaran, Necati Öner, "Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet Ali Sedat" (*Felsefe Yolunda Düşünceler* içinde), MEB, Ank. 1993, s. 151.

³³ Porphyrios, *age*, s. 31.

³⁴ Porphyrios, *age*, (Tricot'un yazdığı sunuş), s. 22-23.

³⁵ Atademir, agm, s. 464.

³⁶ Bingöl, agmd. s. 488.

³⁷ Bu esere yazılan şerhlerle ilgili bkz. Kayacık, *age*.

lerinden anlıyoruz: “İşbu risâle mantık konusunda olup biz burada –iyilik ve ihsanın kaynağı olan Allah’a sığınarak- herhangi bir ilme yeni başlayanların bilmesi gereken hususları ortaya koyduk.”³⁸ Ebherî’nin ifadelerinden anlaşılabilir ki mantık, bilgi elde etme sürecindeki bir kimsede hazır olarak bulunması gereken bir temel niteliğindedir ve bu eser de onu öğretmek ya da kişiye kazandırmak için yazılmıştır.

Eserin içeriğine³⁹ bakıldığında, *İsagocî*’nin, tümdengelim en mükemmel şekli olan kıyası merkeze alan bir yapı arz ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bilindiği gibi Aristotelesçi mantık sisteminde asıl amaç kesin ispata ulaşmaktır. Bunun en iyi yolu da kıyastır. Bu sebeple kıyastan önceki konular onun için bir hazırlık niteliğinde iken kıyastan sonraki konular da bir anlamda kıyasın uygulama alanıdır. İşte Ebherî’nin kitabında bu sistem en kısa, en açık, en basit ve en öğretici tarzda ifadesini bulmuştur diyebiliriz. Dolayısıyla bu özelliği sebebiyle *İsagocî*, mantık öğretiminde temel kaynaklardan biri olmuştur.

3. Meşşâî Mantık Anlayışının Sonraki Döneme Aktarılmasında Ebherî’nin Katkısı

Ebherî, XIII. yüzyılda bilim ve felsefe ve özellikle de mantık bilimi için merkez isimlerinden biridir. Çünkü miras aldığı mantık geleneğini kendi eleğinden geçirerek sonraki döneme aktarmıştır. Onun, hocaları arasında zikredilen Fahreddin Razi’nin fikirlerini ve mensubu olduğu Meşşâî mantık anlayışını bir potada erittiği söylenebilir. Zira, Ebherî, mantık konularında kendilerine atıf yaptığı Fârâbî, İbn Sînâ ve Fahreddin Razi’nin görüşlerini kimi zaman karşılaştırmalı olarak vermiştir. Özellikle İbn Sînâ ve Fahreddin Razi’nin düşüncelerini kritik ederken takındığı tavır oldukça dikkat çekicidir. Çünkü o, mantığın bazı tartışmalı konularında, hocası Fahreddin Razi’nin değil de Meşşâî geleneğin en önemli temsilcilerinden biri olan İbn Sînâ’nın tarafında yer almıştır. Özellikle onun, *Keşfü’l-Hakâik* isimli eserinde bunun birçok örneğini görmek mümkündür. Öyle ki Ebherî, örneğin, mantık ilminin konuları arasında yer alan tanımda hataya düşülen yerler, burhan, muğalatalı kıyaslara verdiği örnekler ve daha birçok konuda adeta İbn Sînâ’nın görüşlerini özetlemekten başka bir şey yapmamıştır.⁴⁰

Ebherî’nin en dikkate değer eserlerinden biri olan *Hidayetü’l-Hikme*’nin eseri yazıldığı dönemden itibaren çok okutulması sebebiyle klasik İslam felsefesinin ve özellikle de Meşşâî düşünüş tarzının aktarılmasında önemli bir görev icra etmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Gazâlî’nin *Makasid el-Felasife* isimli kitabının Türkçe çevirisine bir sunuş yazısı yazan Alparslan Açıkgenç, Gazâlî’nin *Makasid*’inin İslam ilim çevrelerinde fazla rağbet görmediği, buna karşın aynı konuları ele alan Ebherî’nin *Hidayetü’l-Hikme*’sinin ilim ehli ve medreseler tarafından çok tutulduğunu söyler ve bu

³⁸ Ebherî, *age*, s. 57.

³⁹ Bkz. Ebherî, *age*.

⁴⁰ Bkz. Ebherî’nin Fârâbî, İbn Sînâ ve Fahreddin Razi’ye yaptığı atıflar için bkz. Ebherî, *Keşfü’l-Hakâik*, s. 7, 8, 21, 31, 32, 60 vd.

durumu şu sebebe bağlar: "... Fakat (*Makasid*) Meşşâî felsefesini anlamada ve değerlendirmede önemli bir eser olarak ele alınabilir. Diğer taraftan şayet bu eserin öyle bir önemi varsa neden Meşşâîler bunu esas alıp şerh yazarak bir nevi ders kitabı gibi kullanmamışlar sorusu gündeme gelmektedir. Bu açıdan, mesela, diyebiliriz ki, Ebherî'nin *Hidayetü'l-Hikme*'si çok daha başarılı olmuş ve buna birçok şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. Acaba Gazalî, Meşşâî felsefeyi Ebherî kadar başarılı olarak ortaya koyamadı mı? Bir defa, Ebherî'nin *Hidayetü'l-Hikme*'si ile karşılaştırıldığında, *Makasid*'in daha ayrıntılı olduğunu görürüz. Kullanılan dil ve yaklaşım açısından aralarında benzerlik olmasını da göz önünde tutarsak zannederseniz Ebherî'nin eserinin başarısını onun bizzat Meşşâî olmasına bağlayabiliriz."⁴¹

Yukarıdaki ifadelerin de işaret ettiği gibi *Hidayetü'l-Hikme*'sinin başarısını, Ebherî'nin, genel itibarıyla Meşşâî ekolün görüşlerini benimsemiş olmasına bağlayabiliriz. O, söz konusu eserinde Meşşâî felsefeyi kısa ve anlaşılır biçimde ortaya koymaya çalışmıştır. Dolayısıyla bu kitap, Meşşâî öğretiyi anlatan başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Ebherî bu eseri vasıtasıyla Osmanlı düşüncesi üzerinde, özellikle metafizik konularda önemli bir tesir icra etmiştir.⁴² Bu durum kitaba gösterilen ilgiden de anlaşılmaktadır. *Hidayetü'l-Hikme* İslam düşünce tarihinde üzerine oldukça fazla şerh ve haşiyeye yazılmış eserlerin başında gelmektedir.⁴³

4. Anadolu'da Mantık ve Felsefenin Yayılmasında Ebherî'nin Rolü

XIII. yüzyılda bazı siyasi ve askeri hadiseler hayatın her alanını olduğu gibi bilim ve felsefeyi de derinden etkilemiştir. Moğol istilası bu dönemde meydana gelen hadiselerin başında yer alır. İstila sonucu birçok insan göç etmek zorunda kalmış bu da İslam coğrafyasının doğusundan batısına doğru bir nüfus akışına, özellikle de Mezopotamya'dan Anadolu'ya yönelen hızlı yer değiştirmeler sebep olmuştur. O zamanki göçler ve etkileri üzerinde kısaca durmak gerekir.

Malazgirt'in Büyük Selçuklu komutanı Alp Arslan (455-465/1063-1072) tarafından fethedilmesinden sonra Türkler bu topraklarda bir daha geri dönmemek üzere yerleşmeye başlamışlardır. Bu fethi müteakip Anadolu'ya büyük bir nüfus göç etmekle beraber, esas ikinci göç, Moğol istilası önünden Orta Asya ve İran'ı terk eden Türkler meydana getirmiştir.⁴⁴

XIII. yüzyıl Anadolu tarihinin hem siyasi, hem de içtimai bakımdan en önemli olayı olan Moğol istilası, I. Alaeddin Keykubad'ın son zamanlarında (1220-1230) Anadolu sınırlarında beliren ve sadece Türkleri değil Rumları da büyük telaşa düşüren bu tehlike iken Alaeddin'in ihtiyatlı siyaseti sayesinde atla-

⁴¹ Ebu Hamid Gazalî, *Felsefenin Temel İlkeleri*, (A. Açıkkenç'in yazdığı sunuş) (çev. Cemaleddin Erdemci), Vadi yay. Ank. 2001, s.17-18.

⁴² Ebherî'nin Osmanlı düşüncesine etkileri için bkz. Abdullah Yormaz, *Ebherî'nin Hidayetü'l-Hikmesi ve Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek L. Tezi), İst. 2003.

⁴³ Şerh ve haşiyeleri için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zûnûn*, MEB. yay. II. İst. 1943, s. 2028-2029; Djalalov, Vahidjon, *Buharalı Muhammed b. Mübârekşab ve Hidâyetü'l-Hikme Şerhi Tabkiki ve Tercümesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank. 2009.

⁴⁴ Yavuz, Mehmet, "Anadolu Selçukluları Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri" Nüsha, S. 11, Güz 2003. s.7.

ıldı.⁴⁵ Ancak daha sonra 1243'te Köse Dağ savaşında Anadolu Selçuklularını mağlup eden Moğollar Anadolu'yu işgal ettiler.

Moğol kuvvetleri önünden kaçan âlimler, köylü halk, zengin tacirler, fikir ve sanat adamları, dervişler, büyük bir nispetle Anadolu'ya yerleşiyorlardı.⁴⁶ Muhacir kabilelerini Anadolu'ya çeken amiller, Anadolu'nun coğrafi vaziyeti, Anadolu Selçuklu sultanlarının, Büyük Selçuklu Hanedanının itibarını muhafaza etmeleri, o sırada Anadolu'nun kuvvetli bir devletin hâkimiyeti altında bulunan mamur, müreffeh, hayat şartları müsait bir İslam ülkesi olması idi. Bu sebeple XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'ya gelen halk kitleleri, Moğol istilasından dolayı hızla ve doğrudan doğruya geldiklerinden dil, şiir, müzik, hatta dini töre ve gelenekleriyle tamamen ırkî ve millî özellikleri haiz bulunuyorlardı. Moğol saldırısı o denli ani ve kanlı oldu ki, bunlar daha uzaklara, emniyetli yerlere ulaşmak için İran'da eğlenmeyip Anadolu'ya koştular, her şeylerini maddî, manevî bütün varlıklarını buraya getirdiler.⁴⁷

Bu süreçte Anadolu'ya gelip bilimsel faaliyette bulunmuş isimlerden bazıları üzerinde kısaca durmak gerekir. Bunlardan Efdaluddîn Muhammed b. Namvâr al-Hûnacî (ö. 1248) daha ziyade mantık ve felsefe sahasında uzmandır. Mısır'ın bazı şehirlerinde kadılık yapmış ve daha sonra Anadolu'ya gelmiştir. Alâeddin Keykûbât ve II. Keyhusrev zamanında Anadolu'daki fukahanın başkanlığını yapmış ve Moğolların Anadolu'yu istilâları üzerine tekrar Mısır'a dönmüştür.⁴⁸

Aynı dönemde yaşamış bir diğer isim olan ve Necmeddîn Dâye diye bilinen Necmeddîn Ebû Bekr b. Muhammd er-Râzî (ö. 1256) XIII. asırda Moğol istilasından kaçarken (m. 1221) yılında Alâeddin Keykubat'ın dâveti üzerine Malatya'ya gelmiş ve burada Şihâbeddîn Sühreverdi (ö. 1191) ile görüşmüştür. Bu şehirde bir müddet kalan Necmeddîn Dâye daha sonra Kayseri'ye gelmiş ve ilmî faaliyetlerini burada sürdürmüştür.⁴⁹

Dönemin önde gelen isimlerinden Sirâceddîn Mahmûd b. Ebû Bekr al-Urmevî (ö. 1283) de Azerbaycan'dan Anadolu'ya intikal etmiş düşünürlerdendir. Aslen Azarbeycan'ın Urûmiye kasabasından olup, tahsilini Musul'da tamamlamıştır. Daha ziyâde fıkıh usulü ve mantık sahasında temayüz eden müellif, bir müddet Şam'da tedaris faaliyetleriyle iştiğal ettikten sonra Konya'ya gelmiş ve Sadreddin Konevî'ye intisab etmiştir. Hayatının sonuna kadar burada ilmî faaliyetlerini sürdüren el-Urmevî Konya'da vefat etmiştir.⁵⁰

⁴⁵ Gülbadi Alan, "Gülşehri'nin Hayatı ve Eserleri" Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 8, Yıl, Kayseri, 1999, s. 123.

⁴⁶ Moğol istilasına bir de bu açıdan bakmak gerekir. Bu istila İslam dünyasının yaşamış olduğu en büyük felaketlerden biridir. Ancak doğudaki ilimin, kültürün ve sanatın vs. batıya aktarılmasına sebep olmuştur. Bu durumu, eğer teşbihte hata yapmazsak, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesinden oradan İtalya'ya kaçan Hıristiyan düşünürlerin Avrupada Rönesans'ı başlatmış olmalarına benzetebiliriz.

⁴⁷ Alan, agm, s. 124.

⁴⁸ Yavuz, agm, s.25.

⁴⁹ Yavuz, agm, s. 25-26.

⁵⁰ Yavuz, agm, s. 27-28.

Hayatı hakkında sınırlı bilgilere sahip olduğumuz Ebherî'nin de bu göç ve yer değiştirme hareketlerinden etkilendiği kuvvetle muhtemeldir. Çünkü aslen Semerkantlı olmasına karşılık Musul'da doğmuş olan Ebherî, Musul'dan başlamak üzere bu bölgeyi doğudan batıya dolaşmış, sonunda da bir rivayete göre Anadolu'nun merkezinde yer alan Sivas'ta vefat etmiştir. Hatta kimi kaynaklarda Ebherî'nin, Fahreddin Râzî'nin Anadolu coğrafyasındaki öğrencilerinden biri olduğu ifade edilerek onun için Esîruddin el-Ebherî *bi'r-Râm*, adlandırması kullanılmıştır.⁵¹ Bu kayıt da onun Anadolu'ya yerleştiğinin kanıtı sayılabilir. Mantık ve felsefe alanında birçok eser vermiş olan Ebherî Anadolu'da felsefe ve müspet ilimler alanında dersler vermiş, ilim ve kültürün gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁵²

Ebherî'nin bu serencamı, gittiği yerlerdeki medreselerde ders okutması, belki bunun bir sonucu olarak mantık ve felsefenin Anadolu'ya geniş ölçekte girmesi sebebiyle mantık tarihi açısından bir hayli önemlidir.

J. Ebherî'nin Diğer Düşünürlerle Kurduğu Etkileşim

Ebherî'nin çok canlı bir düşünce ortamında ve döneminde yaşadığını söyleyebiliriz. Çünkü o, Fahreddin Râzî (ö. 1209), Nasreddin Tûsî (ö. 1274) ve Şihabüddin Sühreverdî gibi İslam düşüncesinde önemli bir yere sahip bulunan bilginlerle aynı çağda yaşamıştır. İsmi geçen düşünürlerin fikirlerinden Ebherî'nin haberdar olduğu onun eserlerinden anlaşılmaktadır. Bunun yanında kendisinden önceki filozofların felsefi görüşlerini bildiğini de söyleyebiliriz.

Ebherî, görüş sahiplerini açıkça zikrettiği tek eseri olan *Keşfu'l-Hakâik*'ta fikirleri üzerinden Fahreddin Râzî ile çok derin tartışmalara girişmiştir. Kitabın önemli bir kısmında mantık, metafizik ve fizik bölümleri oluşturulurken kısa bir girişten sonra çoğunlukla Fahreddin Râzî'nin görüşleri verilmiş ardından bunların eleştirel bir yaklaşımla incelenmesine geçilmiştir. Özellikle Fahreddin Râzî'nin, İbn Sinâ'nın düşüncelerine aykırı fikir beyan ettiği durumlarda Fahreddin Râzî'nin yaptığı delillendirmelerin geçersiz olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Zati (özel) kavram konusundaki tartışma bunun en güzel örneklerinden biridir.⁵³

Ebherî'nin düşünce etkileşiminde bulunduğu isimlerden biri Şihabüddin Sühreverdî'dir. Kendisiyle görüşüp görüşmediğini bilmediğimiz Ebherî'nin onun eserlerinden etkilendiğini görüyoruz. Çünkü Ebherî'nin en önemli eseri olan *Keşfu'l-Hakâik*'in mantık bölümü tertip ve üslup bakımından Sühreverdî'nin *Mantıku't-Telvîhât* isimli eserine benzemektedir.⁵⁴ Ebherî'nin başka düşünürlerden, onların isimlerini zikrederek belirli kural ve kaideler çerçevesinde alıntılar yapması, onlara göndermelerde bulunması onun, kendi zamanındaki bilimsel çalışmalara ve kendisinden önceki düşünsel mirasa hâkimiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

⁵¹ Bkz. Ehvânî, *age*, s. 49.

⁵² Brockelmann, *agmd*, s. 5; Bingöl, *agmd*, s. 75.

⁵³ Bkz. Ebherî, *age*, s. 31, 32.

⁵⁴ Ebherî'nin eserini tertip ve üslup açısından karşılaştırmız. Şihabüddin Sühreverdî, *Mantıku't-Telvîhât*, (Thk. Ali Ekber Feyyaz), Tahran, 1955.

Ebherî'nin çağdaşlarından Nasreddin Tûsî (ö. 1274), dönemin önde gelen düşünürlerindendir. Tûsî, birçok niteliği yanında önemli bir İbn Sînâ yorumcusu olarak bilinir. O, mantık konuları başta olmak üzere birçok meselede Fahreddin Razi'nin eleştirilerine karşı, çağdaşı Ebherî'nin yaptığı gibi İbn Sînâ'yı savunmuştur. Ancak ne kadar ilginçtir ki ikisi de Meşşâi ekole mensup olmasına ve yine ikisi de İbn Sînâ'nın fikirlerini kendilerine ölçü almasına karşılık Tûsî, bazı mantık konularını ve İbn Sînâ'nın kimi görüşlerini anlamadığını ya da yanlış anladığını ima ederek Ebherî'yi eleştirmiştir. Hatta Tûsî, Ebherî'nin, *Tenzîlu'l-Efkâr* isimli eserine *Ta'dilu'l-Mi'yar li-Nakd-i Tenzîlu'l-Efkâr*⁵⁵ isimli eleştirel bir şerh yazmıştır. Bu şerhte Ebherî'nin bir takım meselelere ilişkin söylediklerini ele alarak onları reddetme yoluna gitmiştir.

Tûsî'nin Ebherî'ye yönelttiği eleştiriler, bizzat anlatılmak istenen şeyin doğru ya da yanlış anlatılmış olmasına değil de o şeyin ifade ediliş biçimine dayanmaktadır. Tûsî, lafzî eleştiriler yapmıştır. Bu da onun eleştirilerini yüzeysel kılmıştır. Hatta bazı yerlerde mesela, Ebherî'nin söylediğinin aksine, bileşik kıyasları öncül sayısına göre değil de sonuç sayısına göre tanımlama önerisinde olduğu gibi belki de sırf Ebherî'yi tenkit etme adına mensubu olduğu geleneğe ters düşmüştür. Yine mesela, Ebherî'nin meşhurat ve makbulatı zanna dayalı öncüller arasında saymasını da reddetmiştir. Hâlbuki görüşlerini kendine ölçü aldığı İbn Sînâ da bu öncülleri zanni olarak nitelendirmiştir. Bu ve benzeri karinelere hareketle, Tûsî'nin eleştirilerinin sağlam temellere dayanmadığı söylenebilir. Tûsî'nin, Ebherî'ye yönelttiği eleştirilerde haklı olduğu küçük bazı noktalar da vardır. Bunlardan birisi Ebherî'nin muğalata bahsinde, lafız ve mana yönünden kıyaslarda ortaya çıkan hataları ele alırken lafız ve mana yanlışlarını iyi tasnif edememiş olmasıdır.⁵⁶

Böyle bir etkileşim ve fikir tartışması dönemin bilim ve felsefe anlayışını, bunun seviyesini göstermesi kadar; Ebherî'nin yaptıklarının ve düşüncelerinin mantık bilimi açısından neye karşılık geldiğini ortaya koyması bakımından da dikkat çekicidir.

Ebherî'nin etkileşimde bulunduğu kimselerden biri de Zeynüddin el-Keşşî'dir. Bu kimse hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. *Hadâiku'l-Hakâik* isimli bir eseri olduğu bilinen Keşşî'nin, yaptığı atıflardan Ebherî'nin çağdaşı ve muarız olduğu anlaşılıyor. Çünkü Ebherî onu *Keşfu'l-Hakâik*'te çeşitli konularda keskin bir dille tenkit etmektedir.⁵⁷

Ebherî'nin, karşılaştığı fikirleri kimi zaman izah kimi zaman tenkit ederek kendine has bir düşünce sistemi ortaya koymaya çalıştığını söyleyebiliriz. Çünkü o, ne sadece taklit eden ne de sadece eleştiren bir düşünür portresi çizmektedir. Ebherî, karşılaştığı felsefi görüşleri belirli bir metot çerçevesinde ele alıp onlardan hareketle kendine ait düşünceler ortaya çıkarmaya çalışan bir görüntüye sahiptir.

⁵⁵ Bkz. Nasreddin Tûsî, *Ta'dilu'l-Mi'yar li-Nakd-i Tenzîlu'l-Efkâr*, (Mantık ve Mebâhisu Elfaz, içinde, nşr. Abdullah Nûrani), Tahran, 1974.

⁵⁶ Bkz. Kömürcü, *age*, s. 274-275.

⁵⁷ Bkz. Ebherî, *age*, s. 65, 109, 156.

Sonuç

Esîrüddin el-Ebherî XIII. yüzyılda yaşamış önemli bir düşünürdür. Daha çok *İsagûci* ve *Hidâyetu'l-Hikme* isimli eserleriyle tanınmıştır. Ancak mantık ve felsefeye dair *Keşfü'l-Hakâik* ve *Tenzîlü'l-Efkâr* gibi çok önemli kitapları vardır. Bu eserlerinde mantığa ve felsefeye ilişkin konuları, onlardaki tartışmalı noktaları da gündeme getirerek en ince ayrıntılarıyla ele almıştır. Bunun yanında matematik, geometri ve astronomi ile ilgili çalışmalar da yapmıştır.

Ebherî bilimin ve felsefenin birçok alanıyla ilgili eser vermesine karşılık mantıkçı olarak bilinir. Bunun sebebi *İsagûci*'yi yazmış olmasının yanında mantığa yaptığı vurgu olabilir. Çünkü Ebherî, kaleme aldığı eserlerin çoğunluğunun başına mantığı yerleştirerek, Gazâlî'nin “mantık bilmeyenin ilmüne itibar edilmez” sözünü Gazâlî'den farklı bir bağlamda da olsa adeta yeniden İslam düşüncesinin gündemine sokmuştur.

Ebherî, öncekilerden miras kalan ve zamanında ortaya konulan düşünceleri iyi kavramış ve yorumlamıştır. Belki de Ebherî'nin yapmış olduğu en önemli iş, kendisinden öncekilerden intikal eden bilgiyi, en iyi şekilde öğrenip, kendilerinden sonrakilere daha güzel, daha açık bir biçimde aktarmaktır. Eserlerinde takip ettiği yöntem ve kullandığı üsluptan hareketle denilebilir ki ona hâkim olan duygu, içerisinde kendisine bir yer bulmaya çalıştığı geleneğin sağlam ve mütevazı bir parçası olmaktı. Ebherî'nin, bunu yaparken bazı yeni görüşler ortaya koymayı denediği söylenebilir.

Ebherî, mantığa ilişkin fikirlerini Fârâbî, İbn Sînâ, Fahreddin Râzî, Şihâbüddin Sühreverdî, Zeynüddin Keşşî gibi bir takım filozof ve düşünürlerin ortaya koyduğu fikirleri göz önünde bulundurarak oluşturmaya çalışmıştır. O, Meşşâi ekolün en önemli iki temsilcisi olan Fârâbî ve İbn Sînâ'dan naklettiği görüşleri, istisnaları olsa da genel itibarıyla kabul etmiş görünmektedir. Buradan hareketle Ebherî'nin mantık konularında daha çok Meşşâi ekolden etkilendiği söylenebilir. Özellikle İbn Sînâ'ya yaptığı atıflar ve konuları ele alış tarzındaki benzerlik; onun görüşlerini kendi anlatımlarına bir dayanak ve referans olarak almış olduğunun en açık göstergesidir. Buna karşılık Fahreddin Râzî'ye önemli meselelerde eleştiriler yöneltmiştir. Belki bu ve benzeri sebeplerle Meşşâi mantık anlayışı, diğer anlayışlara baskın gelmiş bunun sonucunda yaygınlaşmış ve uzun süre etkisini devam ettirmiştir.

Ebherî, dönemin şartları, yani bir ihtimalle Moğol istilasının etkileri sonucu Musul'dan Erbil'e oradan Anadolu'ya geçmiş ve oraya yerleşmiş ardından burada o zaman için çok büyük değer ifade eden öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Mantık ve felsefe alanında dersler vermiş, söz konusu ilimlerin Anadolu coğrafyasında yayılmasına ön ayak olarak ilim ve kültürün gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Son olarak şunu ifade etmek gerekir ki Esîrüddin el-Ebherî, İslam dünyasında dini ve felsefi ilimlerin üst seviyede ele alındığı zaman dilimi olan 13. yüzyılda yaşamış önemli bir mantıkçı ve filozoftur. Kendi zamanında cari olan bilim ve felsefe anlayışını en mükemmel şekilde eserlerinde ortaya koymuştur. Onun

ve başka düşünürlerin gayretleri sayesinde söz konusu anlayış kendi mecrasında ilerleyerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Kaynaklar

Ahmet Fuat Ehvânî, *İsagoci li Furfiryus el-Sûrî Nakl Ebi Osman el-Dimeşkî*, Kahire, 1952.

Atademir, H. Ragıp, “Porphyrios ve Ebherî'nin İsagoci'leri”, DTCFD, VI/5, Ank. 1948.

-----, “Porphyrios'un İsagoji'si ve Birkaç Söz”, (Porphyrios, *Isagoge*, içinde; (Çev. B. Çotuksöken), İst. 1986.

Bingöl, Abdülkuddüs, “Ebherî” md. *DİA*, X, İst. 1994.

Brockelmann, Carl, “Ebher” md. *İA (MEB)*, IV, İst. 1948.

-----, “Ebherî” md. *İA (MEB)*, IV, İst. 1948.

Corbin, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, (çev. A. Arslan) c. II, İst. 2002.

Djalalov, Vahidjon, *Buharalı Muhammed b. Mübârekşab ve Hidâyetü'l-Hikme Şerhi Tabkiki ve Tercümesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ank. 2009.

Ebu Hamid Gazalî, *Felsefenin Temel İlkeleri*, (çev. C. Erdemci), Vadi yay. Ank. 2001.

Esîrüddin el-Ebherî, *İsâgûcî*, (metin-çeviri-inceleme: H. Sarıoğlu) İst. 1998.

-----, *Keşfu'l-Hakâik fi-Tabrîri'd-Dekâik*, (Edisyon Kritik ve İnceleme: H. Sarıoğlu), İst. 1998.

-----, *Telhîsü'l-Hakâik*, Süleymaniye Ktp. Köprülü Bl. Nr.1618.

-----, *Tenzîlü'l-Efşkâr Fi-Ta'dilü'l-Esrâr*, Süleymaniye Ktp. Reisü'l-Küttap Mustafa Efendi Bl. Nr. 569.

Gülbadî Alan, “Gülşehri'nin Hayatı ve Eserleri” Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 8, Yıl, Kayseri, 1999.

İzgi, Cevat, “Eminuddin Ebherî” md. *DİA*, X, İst. 1994.

Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zûnûn*, c. II. İst. 1943,

Kayacak, Ahmet, *Ebherî'nin İsagoci'sinin İlk Şerhleri*, Basılmamış doktora tezi, Kayseri, 1996.

Kömürcü, Kamil, *Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantuk Anlayışı*, Ank. 2010.

-----, *Klasik Mantıkta Kıyas Teorisi [Ebherî Örneği]*, Ank. 2010.

Mehmet Fevzi Edirnevî, *Seyfu'l-Ğullâb Şerb-u Muğni't-Tullab*, İst. 1306.

Mehmet Fevzi Kureyşizade, *Fethu'r-Râcî fi-Şerb-i İsagoci*, trhsz, yrsz.

Muhammed Rüşdî Karaağacı, *Tuhfetü'r-Rüşdî (İsagoci Şerhi)*, İst. 1252.

Nasreddin Tûsî, *Ta'dilü'l-Mi'yar li-Nakd-i Tenzîlü'l-Efşkâr*, (*Mantuk ve Mebâbisu Elfaz*, içinde, nşr. Abdullah Nûrani), Tahran, 1974.

Ömer Feyzi Tokadî, *Dürrü'n-Nâcî ala Metni İsagoci*, İst. 1312.

Öner, Necati, “Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet Ali Sedat “ (*Felsefe Yolunda Düşünceler* içinde), Ank. 1993.

Porphyrios, *Isagoge*, (Çev. B. Çotuksöken), İst. 1986.

Sarıoğlu, Hüseyin, “Ünlü Türk Mantıkçısı Ebherî ve Mantık Kuralları Risalesi”, *İlmi Araştırmalar D.* İst. 2001.

Şihabüddin Sühreverdî, *Mantıku't-Telvîbat*, (Thk. Ali Ekber Feyyaz), Tahran, 1955.

Yavuz, Mehmet, “Anadolu Selçukluları Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri” Nüsha, S. 11, Güz 2003.

Yavuz, Y. Şevki, “Fahreddin er-Râzi” md, *DİA*, XII, İst. 1994.

Yormaz, Abdullah, *Ebherî'nin Hidayetü'l-Hikmesi ve Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek L. Tezi), İst. 2003.

Zeller, Eduard, *Greک Felsefesi Tarihi*, (Çev. A. Aydoğan), İz yay. İst. 2001.